

AZ ELLENTÉTESSÉG ÉS A KAUZALITÁS SZERKEZETALKOTÓ ÖSSZEFÜGGÉSÉNEK LOGIKAI HÁTTERE

BÉKÉSI IMRE

A gondolat logikai formái (nevezetesen a szillogizmusok), valamint bizonyos nyelvi formák (nevezetesen az oki-okozati viszonyítások) megfeleléseit legutóbb A. T. KRIVONOSOV állította reflektorfénybe¹. Igaz, ő a „szubjektív”-nak és „kommentáló”-nak ítélt pragmatikai megközelítéssel szemben találta megfelelő partnernek a logikát a szövegszerkezet nyelvészeti kutatásához,² vagyis meglehetősen elfogultan a logika javára. Azok a nyelvészeti vizsgálatok azonban, amelyek argumentatív szövegtípus szerkezetére irányulnak (vagyis dolgozni kénytelenek a negáció, a diszjunkció, az implikáció logikai, valamint a kauzalitás nyelvi műveleteivel), a pragmatikai szempont elterjedése után is kénytelenek foglalkozni a szövegszerkezet nyelvi-logikai párhuzamaival. Az alábbiakban erről lesz szó.

1. Az ellentétség és a kauzalitás mint két viszony viszonya alkot szerkezetet egymással. Ezt a kijelentést korábbi vizsgálatokkal már alátámasztottam,³ de gyorsabban megérthető W. PORZIG lényegre egyszerűsítő általánosítását felidézve. Ahogy ugyanis a *gondolat* — PORZIG szerint — a dolgok viszonyait ragadja meg s a *gondolatmenet* (ezeken túl) a viszonyok viszonyait,⁴ bizonyos szerkezetek is csupán viszonyok viszonyaiaként (mint például az ellentétség és a kauzalitás) foghatók fel.

1.1. A kauzalitást a logika három, a nyelvészet két tag viszonyaként ragadja meg. Ez a különbség azonban csak felszíni. A természetes kommunikációban ugyanis az egyik tag, rendszerint valamelyik szélső tétel⁵ — mint a partnerek számára evidens előzmény — nem kap nyelvi kifejezést; G. W. F. HEGEL példájának tehát csak egy szillogizmus-alakzat szemléltetéseként van realitása:

M—P *Minden ember halandó.*
S—M *Caius ember.*
S—P (Tehát) *Caius halandó.*

Ha mégis szerepet kapna valamiféle természetes kommunikációban ez a következtetés, legalább a felső tétel (M—P) biztosan nem hangoznék el:

Ő is csak ember, (tehát) előbb-utóbb meg fog halni.

Ha a beszédelőzmény egyértelmű, akkor legtöbbször csak egy tagot mond ki (ír le) a beszélő:

Én is csak ember vagyok. (Tehát tévedhetek, hiszen az ember tévedő lény.)
*Péter beteg. (Tehát ne várjátok, hiszen betegen nem szokás vendégségbe jönni.)*⁶

1.2. Az elvárástörülő ellentét keletkezése

Az elvárástörő ellentét egyik fő típusa akkor keletkezik, ha a felső tétel (M)-je két komponensre tagolódik szét, s közülük a másodikat az alsó tételben tagadjuk.

1.2.1.

M—P (M₁) A beláthatatlan kanyar (M₂) síkos állapotban
(P) különösen veszélyes.
S—M (S) Ez a kanyar (M₁) beláthatatlan, *de*
(M₂) *nem* síkos.

1.2.2.

M—P (M₁) A földes utcákban (M₂) a sok autó
(P) nagy port kavar.
S—M (S) A mi utcánk (M₁) földes,
(M₂) *de nem* járnak benne autók.

2. Az elvárástörés és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggése

2.1. Mindkét fenti példában félbehagytuk a gondolatmenetet. Folytatásuk azonban kézenfekvő, mert a középső fogalom (M) szabályos szerepeltetése indukálja a következtetés levonását:

ad 1.2.1.

S—P (Tehát) (S) Ez a kanyar (P) *nem* különösen veszélyes.

ad 1.2.2.

S—P (Tehát) (S) A mi utcánk (P) *nem* poros.

2.2. Az oda értett felső tétel, vagyis a partnerek tudatában működő logikai séma akkor is jelen van a helyzet gondolati feldolgozásában, ha ez a helyzet (pl. egy közlekedési baleset) „rövidre zárva” foglalja magában az okot (S—M) és az okozatot (S—P): „*A Lada a kanyart száz hússzal vette, kirepült.*” Aki ugyanis ezt így közli, annak a helyzetismeretében evidenciaként működik a felső tétel:

M—P (Aki ebbe a kanyarba száz hússzal jön be, az kirepült.)
S—M A Lada a kanyart száz hússzal vette.
S—P (Ezért) (A Lada) Kirepült.

Az implicit felső tétel lehetővé teszi az alsó tétel és a konklúzió sorrendi cseréjét:

„Mi történt?”

S—P A Lada kirepült.
S—M (*Ugyanis*) A kanyarba száz hússzal jött be.

2.3. Ha eltekintünk az ítéletek fogalmi széttagolódásának ábrázolásától, s a természetes szöveg tagmondathatárait vesszük figyelembe, akkor nyelvi sémánk egyszerűbb lehet:

(A) A kanyar beláthatatlan volt, *de* (B) nem volt síkos, *ezért* (C) nem vélte veszélyesnek.

Sematikusan: (A) *de* (B *ezért* C)),

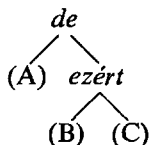
ahol (A) = (S—M₁), (B) = (nem M₂), (C) = (S—P).

Az előbbi hír más sorrendi cserével is megírható:

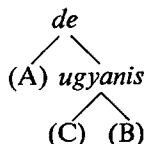
(A) A kanyar beláthatatlan volt, *de* (C) nem vélte veszélyesnek, *ugyanis* (B) az út nem volt síkos.

Sémával ábrázolva: (A *de* (C *ugyanis* B)).

A zárójeles séma a tagok szorossági összetartozását-elkülönülését szemlélteti. Az elkülönülés mértékét azonban tartalmi *hierarchiának* is fel lehet fogni. Ezt az ágrajzos séma jobban kiemeli.⁷

sorrendi változata:

2.4. Ha olyan példát választunk, amely az (M_1) és (M_2) sorrendi cseréjét is megengedi, akkor a konstrukciótípus megjelenési formái négytagú paradigmát alkotnak:

M—P (M_1) A földes utcákban (M_2) a sok autó (P) nagy port kavar fel.

-
- a) S—M (S) A mi utcánk (M_1) földes, *de* (M_2) nem járnak benne autók.
b) S—M (S) A mi utcánkban (M_2) sok autó jár, *de* (M_1) nem földes.
-

S—P Tehát (S) A mi utcánk (P) nem poros.

A logikai szimbólumokat ismét a tagmondatok sorrendjét és viszonyait jelölő (A), (B), (C)-re cseréljük:

ad a) (S— M_1) *de* (nem M_2) *tehát* (S—P)

(A) *de* (B) *tehát* (C)

ad b) (S— M_2) *de* (nem M_1) *tehát* (S—P)

(B) *de* (A) *tehát* (C).

2.5. A konstrukciótípus megjelenési formái

A három tag közti két kapcsolás négytagú paradigmát ad:

(A *de* (B *ezért* C)):

de (A) A mi utcánk földes,
ezért (B) nem járnak benne autók,
(C) a mi utcánk nem poros.

(A *de* (C *ugyanis* B)):

de (A) A mi utcánk földes,
ugyanis (C) nem poros,
(B) nem járnak benne autók.

(B de (A ezért C)):

<i>de</i>	(B) A mi utcánkon sok autó jár,
<i>ezért</i>	(A) nem földes,
	(C) a mi utcánk nem poros.

(B de (C ugyanis A)):

<i>de</i>	(B) A mi utcánkon sok autó jár,
<i>ugyanis</i>	(C) nem poros.
	(A) az utcánk nem földes.

2.6. A fentiekhez hozzá kell tenni, hogy az ellentétet mint ítéletek közti kapcsolásfajta a logika nem ismeri. Ott, ahol a nyelvészet *elvárástörlést* állapít meg, a logika csupán *konjunkciót* lát. Logikailag így — a *de* viszonyítás ellenére is — konjunkció van az alábbi példa (M) elemén belül:

M—P	(M ₁) Amelyik kanyar nem belátható, és (M ₂) egy álló jármű is vesztegel ott, (P) az különösen veszélyes.
S—M	(S) A kanyar (M ₁) nem volt belátható, de (M ₂) nem állt ott veszteglő jármű.
S—P Ezért	(S) A kanyar (P) nem volt veszélyes.

2.7. Ha a fenti példából kiemeljük a tagadásokat (a logikai negációkat), akkor látható lesz a tagadás és az elvárástörlés összefüggése:

A szillogizmus: (M₁ és M₂)—P

S	—(nem M ₁ és nem M ₂)
S	—nem P.

A konstrukciótípus negációval kiegészített megjelenési formái:

(A de (nem B ezért nem C))
 (A de (nem C ugyanis nem B))
 (B de (nem A ezért nem C))
 (B de (nem C ugyanis nem A)).

3. Miért mégsem logika, miért pragmatika?

3.1. A 2. pont alatti példákkal a leggyakoribb s legáltalánosabb gondolati összefüggéseket tekintettük át. A példákban megjelenített valóságos események azonban sokkal gazdagabbak annál, hogy e néhány sémával lefedhetők lennének. A valóságban ugyanis mindig felléphet (illetőleg elgondolható) egy vagy több olyan mozzanat, amely a következtetés menetét (pl. az alsó tétel megváltoztatásával)

3.1.1. az ellenkezőjére változtatja:

ad 2.4.

a) S—M	(S) A mi utcánk (M ₁) nem földes, (M ₂) mégis poros.
b) S—M	(S) A mi utcánkon (M ₁) nincs autóforgalom, (M ₂) mégis poros.
S—P Ugyanis	(S) A mi utcánk (P ₁) szél irányában fekszik, s (P ₂) nálunk mindig fúj a szél.

ad 2.2.

S—M	(S) A BMW (M ₁) száz hússzal vette a kanyart, (M ₂) mégsem borult fel.
-----	--

S—P Ugyanis (S) A BMW útfekvése (P) száz hússzal még elbírja az ilyen kanyart.

3.1.2. Más esetben érintetlenül hagyja a konklúziót az alsó tétel megváltoztatása: ad 2.4.

S—M (S) A mi utcánk (M₁) földes, (M₂) nagy forgalom van rajta, de (M₃) állandóan locsolják.

S—P Ezért (S) A mi utcánk (P) nem poros.

3.2. E példákból megérthetjük, miért nem szemlélteti a logika mondat- és szövegpéldákkal a szillogizmusokat; működésüket miért csupán az (S—P), (S—M), (M—P) sémaösszefüggésekkel (s ezek variációival) ábrázolja. Témakezelésünkön ezért a logika mindenekelőtt a szemléltető példák esetleges, a tételek közti egyáltalán nem szükségszerű összefüggéseket kérheti számon; azzal pedig, hogy a partnerek közös előismerete miként épül be a szillogizmusba, végképp nem tudna semmit sem kezdeni.

A partnerek előismereteivel, hiedelmeivel, értelmezési modelljeivel önmagában azonban a nyelvészet sem tud mit kezdeni. Az olvasó tudatának szerepét a számára készült szöveg vizsgálatában egy új kutatási irány, a *pragmatika* vezette be. „Az, hogy egy természetes nyelvi objektum szövegnek minősül-e vagy sem, véleményem szerint — írja PETŐFI S. JÁNOS — nem ennek az objektumnak az inherens tulajdonságaitól függ, hanem attól, hogy alkotói vagy interpretálói annak minősítik-e vagy sem.”⁸ DEME LÁSZLÓ szavaival⁹: ha *teljesnek, lezártnak* érzik, akkor szövegnek tekintik.

Az egy nyelvi objektumot szöveggé minősíthető különféle (játék-, közlekedési stb.) szabályok közül bizonyára a logika szabályai a legáltalánosabbak. Előadásom ezek tudatosításához kíván szerény adalékul szolgálni.

Jegyzetek

1. Кривоносов, А. Т.: „Лингвистика текста” и исследование взаимоотношения языка и мышления. *Вопросы Языкознания* 1986. № 6. 23-37.
2. Ugyanott: 36.
3. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 245, *A gondolkodás grammatikája*. A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 374.
4. PORZIG, W.: *Das Wunder der Sprache*. Probleme, Methoden und Ergebnisse der modernen Sprachwissenschaft. A. Francke AG. Verlag Bern, 1950. 368—9.
5. Vö. G. KLAUS: *Einführung in die formale Logik*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin, 1959.
6. A kauzális gondolatmenet egyik vagy két tagjának elhagyása (ki nem mondása) természetes (vagy tudatosan használt) stíluselem. A retorika és a stilisztika *enthymema* néven tárgyalja.
7. HERINGER, H. J. — STECKER, B. — WIMMER, R.: *Syntax*. Fragen-Lösungen-Alternativen. München, Fink, 1980. 147.
8. PETŐFI S. JÁNOS: Szöveg, modell, interpretáció. In: *Tanulmányok. A Magyar nyelv, Irodalom és Hungarológiai kutatások Intézete* 15. Szövegelmélet. Novi Sad, 1982.
9. Vö. DEME LÁSZLÓ: A szöveg alaptermészetéről, in: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*, MNyTK. 154. 64.

DER LOGISCHE HINTERGRUND DES KONSTRUKTIONSBILDENDEN ZUSAMMENHANGS DER GEGENSÄTZLICHKEIT UND DER KAUSALITÄT

IMRE BÉKÉSI

Der Verfasser beschäftigt sich mit der Erforschung von Einheiten der Textkonstruktion. Im vorliegenden Beitrag wird die Einheit untersucht, die aus zwei koordinativen Beziehungsarten (der adversativen und der kausativen) besteht. Vor dem Hintergrund des textbildenden Zusammenhangs dieser zwei Konnektiva demonstriert der Autor das Funktionieren einer Syllogismus-Art.